

جلوه‌هایی از عناصر ادبی
در کلام امام صادق علیه السلام

فاطمه توانا

با مقدمهٔ دکتر خلیل پروینی

توان، فاطمه، ۱۳۶۴ -

جلوه‌هایی از عناصر ادبی در کلام امام صادق ع / فاطمه توانا. - مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی،

. ۱۳۹۴

ISBN 978-600-06-0046-4

ص ۲۶۳

فیبا.

۱. جعفر بن محمد(ع)، امام ششم، ۱۴۸-۸۳ ق. - احادیث - مسائل ادبی. ۲. ادبیات عربی - تاریخ

و نقد. ۳. ادبیات اسلامی - تاریخ و نقد. الف. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ب. عنوان.

۲۹۷/۹۵۵۳

BP ۴۵ ت / ۹۸۱۳۹۴

۴۰۴۹۸۱۸

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
آستان علم و زنگنه

جلوه‌هایی از عناصر ادبی در کلام امام صادق ع

فاطمه توانا

با مقدمه دکتر خلیل پروینی

ویراستار: دکتر اندیشه قدیریان

چاپ اول: ۱۳۹۴ / ۷۰۰ نسخه، رقعی / قیمت ۹۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: صنلوق پستی ۹۱۷۳۵-۳۶۶

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهش‌های اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۲، ۳۲۲۳۳۹۲۹، قم:

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

تقدیم به

بنیان‌گذار مکتب جعفری، امام جعفر صادق علیه السلام
و به خانواده‌ام که مرا با صدقه نیت و صفاتی
عقیدت آشنا کردند.

فهرست مطالب

٩.....	سخن ناشر.....
١١.....	تقدير و تشكر.....
١٣.....	مقدمة.....
١٩.....	كتّابات تحقيق.....
١٩.....	مقدمة.....
٢١.....	بيان مسئله
٢٣.....	پيشينه بحث.....
٢٣.....	كتاب ها.....
٢٣	١. تاريخ الأدب العربي في ضوء المنهج الإسلامي.....
٢٤	٢. كتاب مغز متفكر جهان شيعه ، انتشارات مؤسسه استراسبورگ، ترجمه ذبيح الله منصوري.....
٢٦	٣. كتاب الإمام الصادق كما عرفه علماء العرب ، نقله إلى العربية از دکتر نورالدین آل على
٢٦	٤. كتاب الإمام جعفر بن محمد الصادق <small>عليه السلام</small> ، عبد الوود الامين
٢٨	٥. كتاب امام جعفر صادق <small>عليه السلام</small> ، عبد الحليم الجندي ، مترجم: عباس جلالی.....
٢٩.....	٦. كتاب الإمام الصادق ، الشيخ محمد حسين المظفر
٣٠.....	٧. كتاب الإمام الصادق قدوة وأسوة ، از محمد تقى المدرسی
٨.....	٨. كتاب أشعة من بلاغة الإمام الصادق خطب ، رسائل ، مواعظ ، تأليف: الشيخ

۳۱.....	عبدالرسول واعظی
۳۱.....	کتاب الامام الصادق والمناهب الأربعه، أسد حیدر
۳۲.....	مقالات ها
۱.....	مقاله «اهمیت شعرو ادب از منظر امام صادق <small>علیه السلام</small> » از دکتر رقیه رستم بوروفاطمه
۳۲.....	کیادریندسری
۲۳.....	مقاله «جلوه‌های ادبی و هنری در چند حدیث» از دکتر محمد رضا بمانیان
۳۷.....	پایان نامه ها
۳۹.....	دشواری ها و مشکلات پژوهش

فصل دوم

۴۱.....	تعاریف و مقاہیم نظری
۴۱.....	مقدمه
۴۱.....	تعریف ادبیات
۴۵.....	عناصر ادبی
۴۷.....	عنصر عاطفه
۵۰.....	معیارهای سنجش عاطفه
۵۴.....	خیال
۵۸.....	اندیشه یا معنی
۶۰.....	اسلوب یا تعبیر
۶۵.....	هنر اسلامی
۶۷.....	ادبیات اسلامی و گونه های آن
۷۰.....	خطبه
۷۱.....	شعر اسلامی
۷۲.....	حدیث
۷۴.....	منظاره
۷۵.....	نامه
۷۶.....	وصیت
۷۷.....	دعا
۷۸.....	زیارت
۷۹.....	دانستان اسلامی
۸۰.....	نمایشنامه اسلامی
۸۲.....	نگاهی به زندگی و شخصیت امام صادق <small>علیه السلام</small>

۸۲	امام صادق <small>ع</small> از تولد تا وفات.....
۸۶	ویزگی های اخلاقی و علمی امام صادق <small>ع</small>

فصل سوم

۹۷	انواع ادبی در کلام امام صادق <small>ع</small>
۹۷	ویزگی های ادبیات در عصر امام صادق <small>ع</small>
۱۰۵	انواع ادبی در کلام امام صادق <small>ع</small>
۱۱۲	توصیه های امام صادق <small>ع</small> و تحلیل ادبی آن ها.....
۱۱۳	تحلیل ادبی توصیه امام به امام موسی کاظم <small>ع</small>
۱۱۸	تحلیل ادبی توصیه امام صادق <small>ع</small> به ابن جندب.....
۱۴۸	تحلیل ادبی توصیه امام <small>ع</small> به أبو جعفر محمد بن نعمان الأحوال.....
۱۶۵	احادیث کوتاه امام صادق <small>ع</small> و تحلیل ادبی آن ها.....
۱۶۶	تحلیل ادبی احادیث مأولف امام صادق <small>ع</small>
۱۷۵	تحلیل ادبی احادیث مصنّف امام صادق <small>ع</small>
۱۸۳	دعاهای امام صادق <small>ع</small> و تحلیل ادبی آن ها.....
۱۸۵	تحلیل ادبی دعای امام در حق اهل بیت <small>ع</small>
۱۹۰	تحلیل ادبی دعای امام <small>ع</small> در باب خوف و تضرع به درگاه خدا.....
۱۹۲	تحلیل ادبی دعای امام <small>ع</small> به هنگام پوشیدن لباسی نو.....
۱۹۴	تحلیل ادبی دعای امام <small>ع</small> در ماه رمضان.....
۱۹۵	زيارت نامه های امام صادق <small>ع</small> و تحلیل ادبی آن ها.....
۱۹۶	تحلیل ادبی زیارت امام علی از زبان امام صادق <small>ع</small>
۲۰۷	تحلیل ادبی زیارت امام حسین از زبان امام صادق <small>ع</small>
۲۱۴	منظرات امام صادق <small>ع</small> و تحلیل ادبی آن ها.....
۲۲۲	تحلیل ادبی مناظره امام صادق <small>ع</small> با فردی زنديق (۱).....
۲۲۵	تحلیل ادبی مناظره امام <small>ع</small> با فردی زنديق (۲).....
۲۲۶	تحلیل ادبی مناظره امام <small>ع</small> با ابو شاکر دیسانی.....
۲۲۸	تفسیر آيات قرآنی از زبان امام صادق <small>ع</small> و تحلیل ادبی آن ها.....
۲۳۵	تحلیل ادبی تفسیر آیه ۵۶ سوره نساء.....
۲۳۶	تحلیل ادبی تفسیر آیه ۳ سوره حديد.....
۲۳۸	تحلیل ادبی تفسیر آیه ۲ و ۱ سوره قلم.....
۲۴۱	تحلیل ادبی تفسیر آیه ۲۳ فصلت.....
۲۴۲	تحلیل ادبی تفسیر آیه ۷ سوره غافر.....

جلوه‌هایی از عناصر ادبی در کلام امام صادق <small>ع</small>
۲۴۴.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۴۷.....	ادبی ترین ژانر ادبی امام صادق <small>ع</small> کدام یک از این موارد است؟ و چرا؟
۲۴۹.....	جایگاه ادبی امام صادق <small>ع</small> در بین معاصران
۲۵۱	رابطه ادبیات و توسعه دین در آثار امام صادق <small>ع</small>
۲۵۳	منابع و مأخذ
۲۵۳.....	منابع عربی
۲۵۹.....	منابع فارسی
۲۶۲.....	مقالات‌ها
۲۶۲.....	پایان‌نامه‌ها
۲۶۳.....	منابع اینترنتی

سخن ناشر

عن عبدالسلام الھروی: عن أبیالحسن الرضا علیه السلام
قال: رَحْمَ اللَّهُ عَبْدَاً أَحِيَا أَمْرَنَا فَلَمْ يُكَيِّفْ يُحِيِي أَمْرَكُمْ؟ قال: يَتَعَلَّمُ
عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ، فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَأَتَبَعُونَا.

حمد و سپاس بی حد خداوند بزرگ و دانا را سزد که غایت آفرینش انسان را معرفت و عبودیت ذات مقدس خود قرار داد و فرمود: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَنَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَ»؛ درود بر پیامبران الهی به ویژه حضرت خاتم انبیاء محمد مصطفی علیه السلام که با تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت، زمینه ساز تحقق این هدف متعالی شدند و سلام بر امامان معصوم علیهم السلام، به خصوص عالم آل محمد علیهم السلام، حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام که ستارگان پر فروغ آسمان معرفت و عبودیت اند و راهنمایان بشر در صراط مستقیم معرفت و بندگی و رحمت خدا بر

-
۱. رحمت خدا بر بندۀای که فرهنگ ما را زنده کند، دانش‌های ما را فرا گیرد و به مردم بیاموزد. اگر مردم زیبایی سخنان ما را می‌دانستند، از ما پیروی می‌کردند.
 ۲. الذاریات / ۵۶: «وَجَنَ وَانْسَ رَانِيافَرِيدَمْ مَگَرْ بِرَائِي آنَکَهْ مَرَا بِپَرِستَنَدْ».

عالمان و پژوهشگرانی که در طول تاریخ با فراغتی و نشر علوم و معارف اسلامی به احیای امر امامت و ولایت پرداخته و مردم را با زیبایی‌های فرهنگ اصیل اهل بیت آشنا ساخته‌اند.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی براساس نگاه ژرف تولیت عظمای این آستان ملک پاسبان در سال ۱۳۶۳ به دستور معظم له تأسیس شد و با الهام از منویات رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام و دیدگاه‌های حکیمانه خلف صالح ایشان، مقام معظم رهبری، حضرت آیة الله العظمی خامنه‌ای مدظله‌العالی، با تشکیل گروه‌های پژوهشی واستفاده از نخبگان حوزه و دانشگاه، در راستای تأمین نیازهای فرهنگی جامعه و نظام اسلامی و نسل جوان و زائران بارگاه منور رضوی، به پژوهش و نشر علوم و معارف اسلامی نبوی و سیره اهل بیت عصمت علیهم السلام پرداخته و به فضل الهی به توفیقات ارزنده‌ای دست یافته است.

* * *

خصوصیت بارز معارف اهل بیت علیهم السلام منبع از رسالت و سیره پیامبر اکرم علیه السلام و اتصال به منبع وحی است. هدف نهایی آن بزرگواران تبلیغ و نشر حقایق دینی و مذهبی بوده و برای این مقصود، هرجا که لازم دانسته‌اند، از ادبیات به عنوان وسیله بهره گرفته‌اند. از این شمار، آثار برجای مانده از امام صادق علیه السلام نیز علاوه بر اندیشه والا، دارای فصاحت و بلاغت‌اند.

مؤلف گرامی در این کتاب کوشیده است جلوه‌هایی از لطائف و عناصر ادبی را در کلام آن حضرت بازنماید و به شرح و توضیح آن‌ها پردازد.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
آستان قدس رضوی

تقدیر و تشکر

ستایش و سپاس سزاوار خداوندگاری است که دانش و معرفت را جایگاهی بس رفیع بخشید و راه‌های رسیدن به آن را مسخر عقل نمود. او که گیتی را عرصه هنرنمایی خود ساخت و جهانی رمزآلود و پراسرار را برابر دیدگان برترین صنع خود بیاراست. سپاس او را که توفیق و سعادت کسب علم از محضر استادان فرهیخته را به من عنایت کرد؛ استادانی که به معنای واقعی سزاوار و شایسته نام استادی اند.

اگرچه ادای کامل دین محال است، ولی در حدّ توان:
نسبت به استاد بزرگوارم، آقای دکتر خلیل پروینی مراتب سپاس و
قدرتانی خود را صمیمانه و خالصانه ابراز می‌کنم. سپاس از ایشان
که در کنار داشته‌های وافر علمی، برخوردهای گرم، صمیمانه،
متواضعانه و دوستانه‌اش، محبوبیت شخصیت وی را نزد

شاگردانش دوچندان کرده و نام ویاد وی را برای همیشه در اذهان ما، ماندگار ساخته است.

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر عیسی متقی زاده، مراتب سپاس و تشکر خود را اعلام می‌کنم که به سبب صبر و گشاده‌رویی ایشان، با وجود شاگردی دو ساله و مراجعات مکرر و ایجاد مزاحمت‌های فراوان من، هیچ گاه پی نبردم کدام مراجعه‌ام بی وقت و بی موقع بود.

همچنین از استاد عزیزم خانم دکتر کبری روش‌نفکرنیز که طی دو سال، افتخار شاگردی ایشان را داشته‌ام تشکرمی‌کنم و پاسخ‌های صادقانه، صمیمانه و دلسوزانه‌ای را که به هنگام مراجعه‌ام، برای هرچه بهتر شدن این اثر عرضه می‌کردند، فراموش نخواهم کرد.

همچنین فرصت را غنیمت شمرده، از استادان خود در مقطع تحصیلی کارشناسی، آقایان دکتر علی اصغر قهرمانی مُقبل، دکتر سید حیدر شیرازی و دکتر جلال مرامی قدردانی می‌کنم.

همچنین از همه دوستان عزیزی که در مراحل پژوهش و نگارش این اثر به نوعی بر من حقی داشته‌اند، متشکر و ممنونم. در پایان، مهر ووفاداری خانواده عزیزو فداکارم را که یار و یاور همیشگی ام در گذر از فراز و نشیب سال‌های تحصیل بوده‌اند، صمیمانه می‌ستایم و از خدای یگانه توفیق می‌طلبم که گوشه‌ای از خدمات بی دریغشان را جبران کنم.

مقدّمه

انا لاماء الكلام فينا تنشبت عروقه و علينا تهدلت غصونه

(نهج البلاغه / خطبه ۲۳۳)

کلمه، در نگاه اسلامی آفریده‌ای است به سان همه آفریدگان خداوند که بیهوده نیست و ارزش و اعتبار آن نه فقط به لحاظ آهنگ نیکو و صدای گوش‌نواز و دل‌نواز آن، بلکه در ظاهرزیبا و محتوای آن نیز نهفته است.

دال و مدلول - در نگاه اسلامی - از هم جدا نیستند و ارزش ادبیات، هم در ماده و محتواست و هم در ابزار و شکل آن، جایز نیست با بی‌انصافی یکی را بر دیگری ترجیح دهیم یا یکی را به نفع دیگری از اعتبار بیندازیم خواه متن ادبی ابداعی و انشایی باشد، خواه تحلیلی مانند متون نقد ادبی.

ادبیات اسلامی ادبیات شکل و مضمون هردو است، در تعریف

ادبیات اسلامی گفته می‌شود: الادب الاسلامی هوالتعبیر الفنی الهادف عن الانسان والحياة والكون فی حدود التصور الاسلامی لها. هیچ یک از نظریه پردازان ادبیات اسلامی از ارزش ابزار هنری و شکل زیبای ادبیات اسلامی نکاسته‌اند. چراکه ویژگی هنری، ادبیات را از سخن عادی روزمره جدا می‌سازد. جنبه‌های هنری سخن با معیارهای زیبایی شناسانه و عظمت آن با ارزش‌های شریف و انسان‌ساز سنجیده می‌شود.

سؤالی که همیشه و در همه زمان‌ها و از سوی بیشتر نظریه پردازان ادبی مطرح می‌شود، این است که: آیا ادبیات دنبال هدف و فایده است یا فقط به لذت هنری توجه دارد و یا هر دو مقصود را دنبال می‌کند؟

دست‌اندرکاران ادبیات و نقد در پاسخ به این پرسش سه دسته‌اند: برخی برای ادبیات هدفی قائل‌اند و برخی دیگر رسالت ادبیات را در لذت خلاصه می‌کنند و گروه سوم رسالت ادبیات را در جمع میان لذت و فایده می‌دانند.

شکی نیست که از میان دیدگاه‌های سه‌گانه، ما دیدگاه نخست را می‌پذیریم؛ زیرا طبق آیه‌ها و روایت‌ها هدف از خلق‌ت انسان، عبادت (معرفت) است. بنابراین انسان متعهد وظيفة فرهنگی دارد به انتقال مفاهیم و ارزش‌های الهی بپردازد. این انتقال می‌تواند به

زبان‌های مختلف علمی، محاوره‌ای و ادبی صورت گیرد.

خوبی‌بختانه زبان دین اسلام که در قرآن و حدیث‌های نبی اکرم و خاندان مطهر آن حضرت نمود دارد، در بیشتر موارد، زبانی ادبی است، به عبارت دیگر از زبان ادبی به نیکوکریش شکل برای انتقال معارف و ارزش‌های الهی استفاده شده است. اهمیت این مسئله وقتی روشن‌تر می‌شود که توجه کنیم دین اسلام در محیطی پدید آمد که اهتمام به زبان و ادبیات در اوج خود بوده است. اسلام با انتخاب زبان ادبی در حقیقت امکان تعامل با زبان رایج در آن دوره را برای انتقال معارف آسان کرد. مطلب دیگر این‌که زبان ادبی یک دوره خاص نیست، بلکه جمال دوستی احساسی غریزی است و وجود انواع هنرها از جمله ادبیات، شاهد و دلیلی برای مدعای است. با زبان ادب و هنر است که می‌توان عالی‌ترین معارف را در اعمق وجود انسان نشاند. بنابراین زبان ادبی به عنوان ابزار انتقال معارف - نه هدف - از اهمیت بالایی در نگرش اسلامی به ادبیات برخوردار است و از همین‌جا اختلاف نگرش اسلامی با برخی از نگرش‌های ادبی رایج در غرب، از جمله ساختارگرایی، ساختارشکنی و صورت‌گرایی که تمام هم و غم خود را به ادبیت ادبیات و زبان، موسیقی، تصویر و ساختار آن می‌دهند و هر نوع التزام و داشتن هدف را از آن نفی می‌کنند، پدید می‌آید.

البته این نوع نگاه به ادبیات نه تنها از نظر اسلام، بلکه از سوی برخی مکتب‌های غربی که قائل به تعهد در ادبیات هستند، نیز مورد انتقاد است.

اما آن دسته از رویکردهای ادبی که قائل به هدف در ادبیات هستند، نگاهی متعهدانه به ادبیات دارند و اختلاف نظرشان با یکدیگر در نوع نگاهشان به تعهد و تعیین مصادق‌های آن است. رویکردهایی که قائل به فایده ولذت (هردو) در ادبیات هستند، بسته به این‌که کدام‌یک از این دو (فایده ولذت) را ترجیح می‌دهند، به چند گروه تقسیم می‌شوند.

اسلام با هدف قرار دادن ادبیات مخالف است، بنابراین در نظر او این نوع نگرش‌ها مردود هستند، اما وسیله قرار دادن مورد تأکید و تکیه اسلام است، و با آن دسته از رویکردها که چنین نگرشی دارند، موافق است، اما تفاوت نگرش اسلام با آنها در این است که در بینش اسلامی زبان ادبی باید وسیله انتقال معارف آسمانی قرار گیرد، نه هرگونه معارف بشری برخواسته از توهمنات و تفکرات مادی و الحادی.

حدیثی که در ابتدای این نوشته از امیر سخن، امام علی علیه السلام نقل شد، می‌تواند مبنای نظریه ادبیات اسلامی باشد. امام می‌فرماید: ما اهل بیت، امیران سخن هستیم چراکه ریشه‌های سخن در وجود ما

دوازده شده و شاخه های آن بر ما آویزان است. دو نکته مهم در ارتباط با این حدیث وجود دارد: نخست این که همه اهل بیت پیامبر ﷺ امیران سخن هستند، یعنی در فصاحت و بлагت بالاتراز سخن اینها وجود ندارد (البته بر اساس تعریفی که خودشان از فصاحت و بлагت ارائه می دهند که نمونه ای از آن، از امام صادق علیه السلام در کتاب حاضر آمده است). نکته دوم درباره این حدیث این است که میان خداشناسی، انسان شناسی و جهان شناسی با بلیغ سخن گفتن رابطه بسیار محکمی وجود دارد. انسان هرچه معرفتش نسبت به امور سه گانه بیشتر برباشد، قدرت بیان او نیز بالاتراست و چه کسانی خداشناس تر، انسان شناس تر جهان شناس تر از پیامبر اسلام و اهل بیت مطهر او. البته تفصیل و تفسیر این مطلب در این مجال اندک نمی گنجد.

کاری که سرکار خانم فاطمه توانا در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه تربیت مدرس تهران با پیشنهاد و راهنمایی این جانب انجام داده، در حقیقت گامی بوده است در راستای اثبات امیر سخن بودن امام صادق علیه السلام به عنوان یکی از امامان اهل بیت پیامبر، کاری که درباره تک تک ائمه اطهار علیهم السلام باید صورت گیرد تا در نهایت با استنباط از شیوه های سخن گویی آن امیران سخن، مبادی و مبانی ادبیات اسلامی استخراج شده، تدوین گردد.

سرکار خانم توانا با عشق و علاقه و پشتکاری ستودنی، به توفیق الهی، در به انجام رسیدن این کار از هیچ کوششی دریغ نورزیدند و بدون شک پشتیبانی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در چاپ و انتشار آن موجب تشویق ایشان و سایر نویسنده‌گان جوان خواهد بود. توفیق روزافزون نویسنده و دست‌اندرکاران محترم بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی را از خداوند علیم و قادر خواهانم.

دکتر خلیل پروینی

استاد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس

۱۳۹۴/۸/۲